

A MODELLKÖVETÉSTŐL A MODELLALKOTÁSIG

A KÖZÉP-KELET-EURÓPAI HARMADIKUTASSÁG TÖRTÉNETI ÁTTEKINTÉSE

A „harmadik út” kérdésének előtérbe kerülése Közép-Kelet-Európában a nyugati modellkövetés torzulásaiból fakadt. A túlsúlyosan agrártársadalmakban, ahol az egyetlen pozitív termelőréteget a tradicionális köztötségeiből még ki nem szabadult parasztság alkotta, csak megerősödött ez a vélemény – főleg a *Bildungsbürgertum* soraiban –, hogy valahol „utat tévesztettek”. Az 1945-öt megelőző mintegy száz-százötven évet átfogó modernizációs törekvések a közép-kelet-európai térségben birodalmi és nemzeti állami keretek között zajlottak, ezért a követendő út, illetve úttévesztés meghatározottságai, motivációi is eltértek. A kortárs gondolkodók – ha nem is Wallerstein centrum-periféria fogalmait használva – rájöttek ennek a korrelációnak a lényegére, hogy tudniillik a fejlettség és elmaradottság világrendszer-specifikus probléma. Életviláguk nyomasztó torzulásainak okát a nem-szelektív modellkövetésben, a nyugati intézményes minták feltétlen átvételében, az organikusság, a fokozatosság elvének, a sajátos strukturális örökségeknek a figyelmen kívül hagyásában látták. Nem arról van tehát szó, hogy egészében elvetették a modernizáció szükségességét, hanem arról, hogy a modernizáció nyugati és később bolsevik módszereivel nem értettek egyet. A nemzeti társadalom adottságai-ból kiinduló modernizáció hívei voltak.

A modellkövetést felváltó – elméleti szinten megrekedt – modellteremtés a régióban jobbra *ideologikus súlypontú*. Motivációi között azonban ott található a modernizációs elit belső konfliktusai is. Ezek a rétegen belüli konfliktusok a régió demográfiai, etnikai, vallási stb. tagoltságából következően ideológiai útján artikulálódnak. S ez érthető, hiszen a *Besitzbürgertum* hiánya miatt ezt a szerepet az értelmiség vállalja fel, amely nemcsak nemzetmentő, harmadikút-kereső, hanem mindebből következően a törekvéseit indokló ideológiák hordozója is. A közép-kelet-európai birodalmi és nemzeti politikai keretek, az uralmi-hatalmi képződmények természetéből adódóan az értelmiség számára, képzettségénél, esetenként marginális helyzeténél fogva is, a kritikai-ideológiai szerep vált dominánssá. Kétségtelen, mindebben külső elméleti és eszmei minták is inspirálták őket.

Gondolunk itt – különösen a 19. század végétől – a marxizmusra, hiszen az esetek többségében a vele folytatott kritikai diskurzusban kristályosodik ki a „harmadikutas” elméleti alternatíva. A „harmadik út” utópisztikus tartalma, amelyet a marxizmus is erősített, különösen azt a logikai konzekvenciát erősítette, amely egy megfordításon és behelyettesítésen alapul. Ha Nyugaton a kapitalizmus jövő alternatívájának hordozója a proletariátus, akkor Közép-Kelet-Európában, ahol ennek a termelő

osztálynak a szerepét a parasztság tölti be, a parasztság küldetésének is valami más, harmadik alternatívában kell beteljesülnie.

A „harmadik út” elméletei végül is a modernizáció és a polgárosodás problémája köré összpontosulnak, de ezt a mintát képviselő nyugati liberális-konzervatív modellektől eltérő modellben vagy az ehhez kapcsolt marxi utópia valamiféle szintézisében vélték felfedezni. Nagyfokú, a nemzet, a nép jövője iránti altruizmus jellemezte a harmadikutasokat.

Ideológiai, politikai, gazdasági stb. erővonalak mentén való osztályozásuk eléggé problematikus, noha érvrendszerük fogalmilag a nyugati kategóriamezőkben mozognak, az autochtonitás tartalmait a nyugati elméleti és eszmei konstrukciókkal szemben negatív diskurzusban juttatják kifejezésre. A „harmadik út” autentikus közép-kelet-európai vonulatát, a különböző ideológiai, szociológiai, esztétikai stb. tradicionális elemeket magába ötvöző népi irányzatokat általában a fundamentalizmus vagy populizmus megnevezésekkel illetik. A modernizáció 19. század végi törekvéseiben azonban, amikor a régió tradicionális agrártársadalma struktúrájának átalakítása már előrehaladt, mondhatni divatszerűen is, korspecifikusan, azok, akik a selektív átvételek mellett érvelnek, nem tekinthetők harmadikutasoknak, még kevésbé fundamentalistáknak vagy populistáknak. Csupán arról a felismerésről van szó, hogy adaptáció nélkül nincs sikeres modernizáció. Ezért is kell fenntartásokkal fogadnunk Szelényi Iván a magyar harmadikutas eszmeiségről írt tanulmányának klasszifikációját, amely a centristákat, akiknek korifeusai jórészt arisztokraták, a „harmadik út” első megfogalmazóinak tekinti.¹ Ezzel nem azt állítjuk, hogy származásuk miatt nem lehetnek harmadikutasok. A 19. századi magyar centristák a modernizációs el-

¹ Szelényi Iván: *Ideje o „trećem putu” a Madarskoj*. In Naše Teme, Zagreb, 1989., 33/10., 2552-2566. o. A Szelényi-tanulmány a lengyel, román, szerb-horvát modernizációs elméleteket bemutató különszámban szerepel, melyet a zágrábi Naše Teme szerkesztősége kezdeményezett. Szelényi a magyar harmadikutasokat három csoportba sorolva tárja fel, miben nyilvánul meg a (1.) centristák, a populisták (2.) s (3.) az 1980-as éveinek elméletírói vonatkozásában a harmadikutaság. A centrista Széchenyi Istvánt, *A Kelet népe* címmel 1841-ben megjelent könyv szerzőjét a „harmadik út” első megfogalmazójának ítéli meg. Megállapítását arra alapozza, hogy Széchenyi elgondolásában a polgárosodást a nemesség vezeti, ezáltal a nemzeti korlátok felszámolhatók, és a magyarok ázsiai eredete előnnyé válik. Széchenyinek ebben az elképzelésében azonban nincs semmi, ami a harmadikutas alternatívára utalna. Ugyanez a helyzet Kemény Zsigmond vonatkozásában is, akinek a *Forradalom után, Még egyszer a forradalom után* című munkáira hivatkozik a szerző, de legfeljebb az tűnik ki belőlük, hogy Kemény az arisztokrácia feladataként jelöli meg annak a széles értelemben vett középosztálynak a létrehozását, amely képes a társadalom irányítására, ez pedig szintén nem olyan elképzelés, amely „meta-nemzeti kategóriaként” a harmadikutaságot jelentené (lásd: Szelényi, i. m. 2554 o.). Egyszerűen arról van szó, hogy az arisztokrácia elméletírói (Eötvös József is) a konkrét magyar társa-

képzeléseiben a súlypontos helyet kétségkívül a „középosztály” problematikája foglalja el. Ha a tradicionális életvilág transzformációjában a középosztály, a polgárosodás kibontakozásában az organikusság stratégiáját vallották, mint például gróf Széchenyi István, báró Kemény Zsigmond, báró Eötvös József, ez nem jelentett valamiféle sajátos, nemzetspecifikus harmadikutas elgondolást, hanem ellenkezőleg, az általuk ideálisnak tartott angol (és/vagy német) modellnek a magyar állapotokhoz való adaptálásával volt szó. Széchenyi, Kemény, Eötvös elméleti munkássága a modernizáció, polgárosodás összefüggéseiben – az osztrák, német, porosz tapasztalatokat is figyelembe véve – talán az első kísérlet Közép-Kelet-Európában a modernizációs komplexum mélyebb megértésére.

A demonstrációs effektus – angol, francia modell – kihívása korspecifikusan is alternatív helyzetet teremtett, mint ahogy a változás szolgálatába állított történelmi argumentáció is, s az ebből kinövő sajátos nemzeti ideológiák – pro vagy kontra – a régió társadalomról való gondolkodásában valamiféle irányban való elmozdulását jelzik. Nem szabad elfelejteni, hogy a kihívást és a rá adott válaszokat birodalmi, nem pedig független nemzeti politikai keretek között kellett végiggondolni. A strukturális realitások diktálták, illetve igazolták számukra, hogy a modernizációs elit szerepét a Besitzbürgertum és Bildungsbürgertum hiányában a nemességnek kell felvállalnia. A nemesség soraiból kikerülő és főleg nyugat-európai műveltségű személyek reform- és modernizációs törekvése az esetek túlnyomó többségében, ha nem is egészében magán-, de szűk csoportvállalkozás volt. Vagyis erősen személyhez, személyekhez kötődő törekvésnek minősült. Mi sem bizonyítja ezt jobban, mint 1848, amikor a mozgósított nép és az elit (személyek, csoportok) törekvései sok alapvető kérdésben nem voltak összhangban. Nem véletlen, hogy 1848 régiószerte nem csupán határhő, de sírkő is.

dalmi állapotok alapján, mivel a nemességen kívül más vezető elit nem létezett, a polgárosodás kibontakozását – mint máshol is Közép-Kelet-Európában – felülről kezdeményezett folyamatként fogták fel. Ez a térség más elméletíróinál sem jelentette a harmadik út alternatíváját, már csak azért sem, mert számukra a demonstrációs effektust a nyugati minta szolgáltatta. Abban, hogy a magyar polgárosodás csak részlegesen sikerült, a belső tradicionális kötöttségek mellett a birodalmi, tehát a nem-nemzeti politikai keret viszonyai is közrejátszottak. A sikertelenségért tehát nem kizárólag a centralisták okolhatók, hanem magának a társadalomnak a „természete” is. Meglátásunk szerint az a legfőbb probléma, hogy a modernizáció-polgárosodás együttesét különválasztják, és csak a polgárosodás szociológiai aspektusára helyezik a hangsúlyt, noha a kettő egymást feltételezi. Szelényivel ellentétben például A. Gerschenkron *A gazdasági elmaradottság – történelmi távlatból* (Budapest, 1984.) című igen jó tanulmányában pedig csak a modernizációra, vagyis az iparosításra összpontosít, a gazdasági aspektusokra, így a polgárosodás problematikája teljesen elsikkad.

Az elgondolások, a tervek, a kezdeményezések célja: lépésről lépésre haladva a tradicionális közösséget az évszázadok „téttlenségéből” kiemelni, jólétet teremteni számára, hogy azután a demokrácia, a politikai emancipáció pályájára léphessen; a társadalom modern polgári rétege létrejöttének bátorítása a nemesség és a nem magyar etnikumok egyes tehetősebb csoportjainak szellemi és anyagi felemelése révén, vagy a köznép egészének a nemesség színvonalára való segítése. Ez az elgondolás nagymértékben figyelembe vette a strukturális adottságok nyújtotta alternatívákat. Ugyanakkor vitathatatlanul utópisztikus elemeket is tartalmazott, de a problémafelvetésük s a különböző elképzeléseik a valóságból indultak ki. A régió egészében a 19. század 60-as évei nem egyszerűen kronológiai határkőnek minősülnek, hanem az institutionális és instrumentális modernizáció feltételrendszere kiépítésének felgyorsulását is jelzik.

A centristák s a hozzájuk felzárkózó honorációr értelmiségiek, akiknek az egzisztenciális alapot a képzettség, a kvalifikáció útján nyert érdem nyújtotta, a hosszú 19. században nem annyira a „harmadik út”, mint az angol, német vagy francia modell követésének alternatíváján medítálnak. Ez érthető, hiszen a reformer arisztokraták modernizáció-polgárosodás képe, valamint a 19. század második felétől a képzett értelmiségiek valóságmeghatározása, nemkülönben az ebből fakadó eszmények ütközése, heterogén képletekben konkretizálódtak, amelyek át voltak itatva a kor divatját is tükröző világ- és társadalomvíziókkal. Mindezt napirenden tartotta a társadalom konkrét valósága, vagyis az, hogy a transzformáció nyugati modell-követés torzult formában realizálódott. Amikor azonban a francia forradalommal szinte egy időben nagyobb csoportok, tehát nemcsak az arisztokraták, a nemesség, hanem a plebejus környezetből származó értelmiségiek is a nagy forradalom eszményeit korszakalkotó fordulatként tudatosítják, még csak az események politikai-ideológiai motivációi közérthetőek. E csoportok számára nem kevés altruista töltettel a régi rend összeomlása, amelytől a népeik felemelkedését, felzárkózási pályára állítását remélték, saját környezetük aktuális teendőire mutatott rá. S ezek az aktuális teendők elsődlegesen politikai és ideológiai szinten fogalmazódhattak meg. A politikai, ideológiai megoldás eszközeit és intézményi szerkezeti elemeit, a lehetséges megoldások módozatait a francia példa illesztette, és úgy tűnt, hogy az abszolutista birodalmak által promovált hatalmi környezetben a francia minta követése az egyetlen lehetséges megoldás. A probléma a maga összetettségében és bonyolultságában akkor került felszínre, amikor a tradicionális társadalmi struktúra szembekerült az importált nyugati (francia, esetenként angol) jogi, politikai, kulturális intézményekkel. A közép-kelet-európai régióban a felocsúdás a 19. század második felétől számítható, amikor a birodalmi és nemzeti keretek között egyaránt a tulajdonképpeni transzformáció meghozza első nem szándékolt eredményeit. Az ezt követő néhány évtized, a kétségtelen eredmények

ellenére is, nyilvánvalóvá teszi, hogy az átalakulóban lévő társadalom részlegesen vagy teljes egészében eltér a francia és/vagy az angol, német modelltől. Strukturálisan a modellkövetésben és főleg a mechanizmus működésében deviáns korrelációk jöttek létre, amelyek a modernizáció-polgárosodás elért eredményeinek létjogosultságát kérdésessé tették. Az ebből született konzervatív ellenhatás elsődlegesen ideologikus formában artikulálódott, amelynek elméleti „szakértői” a képzett értelmiségiek köréből kerültek ki. Az ún. centrista irányzatnak (és irányzatoknak) a modellkövetéstől a modellteremtés, a „harmadik út” irányába való elhajlása pedig a plebejus származású, lelki alkatában karakterisztikusan agrár (esetenként proletár) struktúrákat is hordozó első-második generációs értelmiségi csoportok köréből került ki, ezek jövőképét eltorzította ideologikus valóság-meghatározásuk. Ezek a csoportok a modernizáció-polgárosodás specifikusan közép-kelet-európai identitászavarainak hordozói.

A képlet azonban nem egyértelmű sem országonként, sem a társadalmon, sem a társadalmi csoportokon belül. A „harmadik út” víziója kétségtelenül a közép-kelet-európai régió sajátos társadalomelméleti teljesítménye s egyben „utópiája”. Ez az „utópia” a társadalmat átalakítani szándékozó elméletté a modernizáció-polgárosodásnak első részleges, az életvilágokban is kitapintható eredményeit követően és vele párhuzamosan erősödött fel, s vált országonként más-más hangsúllyal a tradicionalista, agrárius, népi stb., nem utolsósorban a szélsőjobb mozgalmainak eszmei referencia-háttérévé. Külső eszmei kordivatok is erősítették, sőt ezek esetenként több muníciót szolgáltatottak, mint a nemzeti agy hordozói. Anélkül, hogy részletekbe merülnénk, meg kell jegyeznünk, hogy a régió „újító” értelmisége jó részének alternatív szellemi szituációt teremtett a szocialista, szociáldemokrata mozgalom, a neotomista *Jacques Maritain* és *Henri Massis*, *Nietzsche*, *H. Keyserling* és *O. Spengler* eszméi, *Ch. Maurras* és *Leon Doudet* l'Action Francaise mozgalma, nem utolsósorban a cári Oroszország közgazdászainak és statisztikusainak (köztük A. Csajanovnak) az agrártársadalomról szóló elmélete. Egy adott területen mindezek – politika, gazdaság, társadalom, esztétika, kultúrfilozófia, antropológia stb. –, vagy ezek együttese maguknak a harmadikutas elgondolásoknak is alternatívákat kínált a követett nyugati modellel szemben.

Dolgozatunk elsődleges célja, hogy a harmadikutas elméletek és modellek közül kiválassza azt, amely a modernizáció polgárosodás nem realizált alternatívája által felvetett kérdésre – „valahol utat tévesztettünk” vagy „milyen úton haladjunk” – nem a közismert ideologikus politikai motivációjú választ nyújtja, hanem a társadalom, a gazdaság strukturális elemzéséből leszűrött következtetéseket innovatívan hasznosítva a lehetséges megoldásokat kutatta. Vagyis vizsgálódásunk célja azoknak az elképzeléseknek a bemutatása, amelyek tudományos igényű válaszokra törekedtek, szemben a szépirodalmi, ideologikus, hisztoricista (K. popperi értelemben), etnografizáló irányzatokkal.

Kétségtelenül vannak érintkezési pontok, azonban a különbségek is lényegesek, még akkor is, ha ezen utópiák valamiféle közös gyökere is kimutatható. A paradoxont ez esetben az adja, hogy míg a felületes, többnyire publicisztikákban, szépirodalomban artikulálódó modellkeresők végül is a szélsőséges politikai formákban realizálják „másságukat”, addig az agrártársadalom modelljét megalapozó elméletek papíron maradtak. Egyrészt ez azzal is magyarázható, mint alább részletesen is kitérünk rá, hogy társadalommodelljüket többféle külső és autochton tradícióra alapozták, s így némileg idegenül hatottak, sőt egy másik modellkövetés vádjának gyanúja merült fel velük szemben. Nem véletlen, hogy aztán különösebb nehézség nélkül néhány belátásukat magukba integrálták a régióban az 1945 után meghonosodott rendszerek is. Annál is könnyebben, mert reformtörekvéseikben volt bizonyos hasonlóság – igaz, nem tartalmi, hanem formai hasonlóság –, s erre igen hamar rádöbrent az agrárvilág. Ezért is fontos már most utalnunk arra a témánkat érintő fogalmi problémára, mely szerint nem minden harmadikutas törekvés tartozik a populizmus, a fundamentalizmus fogalmába.² Más szóval: ezekkel a fogalmakkal nem ír-

² Ami a populizmust illeti, a Szelényi által alkalmazott besorolás, véleményünk szerint, túlzottan aktualizáló. A magyar népi írók és szociográfusok munkáiban – gondolunk itt Németh László 1943-ban elhangzott előadására a szárszói konferencián, Kovács Imre beszédére (*Ifjúsági parlament a Balaton partján*. Híd, 1943/1.), de ide sorolhatjuk a konzervatív Szekfű Gyula történész *Valahol utat tévesztettünk* (1943) című tanulmányát is, –, amelyekben a polgárosodás alternatívái körül folyik a vita, és amelyekben az értelmiség szerepe hangsúlyozódik ki, a „harmadik oldal” (Németh László) fogalma nem azonosítható a populizmus fogalmával. A parasztpolgárosodás gondolata sem erre utal. A népiek kétségkívül harmadikutasok voltak, sőt rájuk nézve található a „harmadikutas demokrata” megjelölés (lásd: Gyurácz Ferenc: *A populizmus értelmezéseiről*. In: Hítel, 1992/1., p.33.). Ha viszont a Margaret Canovan (*Two Strategies for the Study of Populism In: Offprint from Political Studies*. Volum. XXX Number. 4. December 1982. Oxford, pp. 544-550.) populizmus-típológiájából kibontakozó tartalmakra is figyelünk, akkor nyilvánvaló a paletta sokszínűsége. Eszerint létezik egy agrárius populizmus: pl. 1. farmer-radikalizmus (a 19. század végi amerikai populizmus vagy az e század 30-as éveinek nyugat-kanadai farmermozgalmai), 2. intellektuális agrárszocializmus (az orosz naródnyikok), 3. parasztmozgalmak (a két világháború közötti kelet-európai parasztpártok), továbbá politikai populizmus: pl. 1. populista diktatúra (J. Peron, Huey Long), 2. populista demokrácia (referendum és participáció, Svájc), 3. reakciós populizmus (G. Wallace, Enoch Powell), 4. politikai populizmus (nem ideologikus, a népre hivatkozik: pl. de Gaulle, J. Carter). Vagyis nincs egységes nézet a populizmus fogalmát és jelentés-tartalmát illetően, ezzel szemben fennáll a fogalom használatának sokfélesége. Populizmusnak lehet nevezni bármit, ami a népet magasztalja, a kisember pátozását hangsúlyozza. Magyar viszonylatban, főleg a hétköznapi zsurnalisztika, a népieket is e fogalom körébe vonja, negatív értelemben, noha a populizmus terminust pozitív előjellel a népi mozgalom nyugati emigránsai használták irányzatuk megnevezésére (lásd: Gyurácz F., i.m. p.401).

ható le egy olyan agrár-, földműves-centrikus reformtörekvés és modellteremtés, amelynek kulturálisan népi motivációi nem valamiféle uniformizálást, lefelé való nivellálást, tradíciókba való belemerevedést jelentettek. Világ- és társadalomképükre jellemző volt a Nyugat képviselte modellnek nem teljes elutasítása, hanem szelektív átvétele, vagyis sajátos viszonyaikhoz való szerveztése. Szociológiailag a felzárkózás egy másfajta útjának lehetőségén reflektáltak. Ezek a törekvések nem azonosak az amerikai és nyugat-európai populista mozgalmakkal. Még kevésbé azzal az eljárással, amely a fogalom mai értelmezéseit a múltba vetíti vissza, és populista jelzővel illet minden olyan irányzatot, amely kívül esik a klasszikus liberalizmus-konzervativizmus és a marxizmus, vagy a divatos avantgárd irányzatokon, vagy nincs velük összhangban. Ezek mögött a felületes fogalmak mögött föllelhető a kérdés szociálpszichológiai vetülete is.

A nyugati típusú modernizációban-polgárosodásban érdekelt, a nyugati egyetemeken magas kultúrát tanult kelet-közép-európai értelmiség a harmadikutas elgondolásokban és modellekben a felzárkózást veszélyeztető, késeleltető, a haladás újtjáról eltérítő szándékot látott, s – esetenként joggal is – tradicionalista visszahúzó erőket vélt mögöttük. Innen ered egyrészt az egyneműsítő, pejoratív alapállás mindennel szemben, ami harmadikutas. A fogalmat s egyáltalában a harmadikutas kelet-közép-európai törekvéseket – érthető okokból – nagymértékben diszkreditálta a bolsevizmus és a fasizmus demagógiája és gyakorlata. A harmadik út elgondolásaiban és elméleteiben általában és nagy vonalakban vitathatatlanul közös a nép, a nemzet, a tradíció, az agrár-motívum, azonban ezek jelentéstartalmát illetően súlypontos eltolódások és különböző meghatározottságok érvényesülnek, melyek segítenek az egyneműsítő tendenciák, a jelenségek, jelentéstartalmak felületes, ideologikus motivációjú ítétealkotások árnyaltabbá tételében. Közép-Kelet-Európában – mint már említettük – voltak olyan harmadikutas elméletek és törekvések, amelyek nem, vagy csak részben vállalták fel a nemzeti, állami, vallási abszolútumokat. A társadalomról, a világról egy az agrárbázis alapján lehetséges felzárkózási alternatíván medítettak, azt is mondhatjuk, hogy volt időszak – a 19. század második felétől egészen 1945-ig –, amikor ez a probléma a régió társadalomelméleti gondolkodásának specifikusan közös vonását nyújtotta.³ Árnyaltabb megközelítésben az agrárius alapokon végrehajtott modernizá-

³ De volt folytatása is, és ebben kétségtelenül igaza van Szelényinek, mert pl. Erdei Ferenc és Bibó István munkáiban is vannak harmadikutas vonások, s az általuk felvázolt alternatíváknak és stratégiáknak volt folytatása a múlt század '70-es és '80-as éveiben, amikor a létező szocializmus feltételei között megindult egy polgárosodási folyamat. Ezt a folyamatot nevezi Szelényi „szocialista polgárosodásnak” (lásd: Szelényi Iván: *Harmadik út? Polgárosodás a vidéki Magyarországon*. Budapest, 1992.).

ciónak volt egy olyan változata, amely az ortodox marxizmussal vitakozva, a bersteini revizionizmust értelmezve, adaptálva dolgozott ki harmadikutas reformprogramot. Ennek az irányzatnak a képviselői a feltétlen modellkövetés helyett sajátos modellteremtésre törekedtek.

A nem középosztály funkcióit betöltő képzett értelmiségiek deklasszálódott csoportjairól van szó akkor, amikor a modernizációs alternatíváknak a Nyugattól eltérő mintái mögött húzódó szociológiai háttérrel vizsgáljuk. Az értelmiség heterogén származása, eszmei habitusának sokszínűsége, tradicionális kötöttségei, a kor szelleme – mind olyan tényezők, amelyek valamilyen formában és irányban alakították és/vagy torzították a valóság meghatározását. A periferikus léhelyzetet tápláló, az agrárvilág lehetségein, távlatain reflektáló szépírók a nép, a nemzet, a parasztság kulturális felemelésében küldetést vállalnak. Romantikus pátosz hatja át népért való aggódásukat. Érvelésük tele van tűzdelve illuzórikus múlt-látomásokkal, amelyek mintegy alá kívánják támasztani jelenük disszonanciáit és a kivezető utat.⁴

⁴ Abban a tényben, hogy a modern nacionalizmus olyan patriotizmus, amely kohézióra és kulturális hegemoniára törekszik, pozitív vonás is rejlik (lásd: E. Gellner: *Nations and Nationalism*. Ithaca and London, 1983. p. 138). Csakhogy van egy illuzórikus valóság-meghatározás is, amely a múltba menekül vagy abból táplálkozik. Pl. Lengyelország fogalma hagyományosan a kereszténységre épül: Lengyelország a kereszténység pajzsa; Lengyelország a Nyugat szerves része, vagy pedig a szarmatizmus országa – a lengyel-litván unió –, annak a multietnikai nemességnek az ideálja, amely magasabbrendűnek tartja a nemesi köztársaságot, mint a nyugati monarchiát (lásd: Andrzej Walicki: *Razvoj i modernizacija a poljeljenoj Polskoj*. In: Nase Teme, Zagreb, 1989. 33/10.). A Mickiewicz már a Nyugat alkonyáról beszélt, szerinte a zsidóknak, a szlávoknak és a franciáknak messianisztikus küldetésük van. Barbár frissességre, Napóleon-típusú karizmatikus szellemre van szükség, mivel a Nyugat elvesztette vitalitását, a nagy törvényhozók helyét felváltották a jogászok, a spirituális erőt a parlamenti viták helyettesítik, a bürokratizált egyház megszakította kapcsolatát az egyénnel (lásd: A. Walicki, i.m. pp. 2525-2526). A 19. század második felében az agrárkonzervatívok Lengyelországban is az organikus lengyel-keresztény cselekvést, a nemesség hagyományos értékeit, a Jelenski képviselte radikális antiszemitizmust állították szembe a nyugat-európai szcientizmussal. Az első világháborút megelőzően a militáns intelligencia képviselői, a népi demokraták harmadikutas elgondolásaikban azt vallották, hogy a lengyel társadalmat alulról kell megreformálni a nemzeti célok megvalósítása végett (lásd: A. Walicki: *The Paris Lectures of Mickiewicz and Russian Slavophilism*. In: *The Slavonic and Erit European Review*. Vol. XLVI. Jan., 1968. p. 106).

Román viszonylatban a N. Iorga történész alapította Sámánatorul (Magvető) folyóirat és a körülötte kibontakozó mozgalom egyfajta múltba tekintő, moralizáló nacionalizmussal nemcsak a nemzeti kultúra megteremtésére vállalkozott, hanem szellemi előzményül szolgált az első világháborút követő szélsőjobb mozgalmaknak. A. Haşdeu, Iorga képviselte pszichológiai, ideológiai eszmecsere a politikai terrorizmus mellett kiváltott egy harmadikutas reakció is, amelynek képviselői a Gîndirea folyóirat köré csoportosultak. Fő korifeusuk, N. Crainic végül is szintén a szélsőjobboldal mozgalmában köt ki (lásd: N. Crainic: *Ortodoxie și etnocrație – Ortodoxia és etnokrácia*. Bucuresti, 1937.). Akárcsak

Ez sok szempontból érthető is. A modernizáció kihívása nemcsak a szükség-szerűség felismerése, hanem többnyire kényszerpályát is jelent. Nemcsak modern ipart, jogi és politikai intézményi kereteket, polgárságot kellett teremteni, hanem modern kultúrát is. A kihívás ez utóbbi esetben volt nyomasztó, hiszen a kultúra területe az, amibe az értelmiség, kvalifikációjánál fogva is, nagyobb illetékességet érzett és vallott, mint az élet materiális területein. Nem véletlen, hogy a régió első harmadikutas elgondolásai a szépirodalom, az esztétika területén születnek meg.⁵ A kultúrateregetés – a modernitás igényei szerint – párosult a nemzetféléssel, a sajátos nemzeti értékeket hordozó agrárvilág értékrendjének felmagasztalásával, azzal az elképzeléssel, hogy a modernizáció egészének problémája elsődlegesen kulturális kérdés, a partikuláris modern nemzeti kultúra alkotásának kérdése. Ebben az a szinten már régióspecifikusnak nevezhető értelmiségi magatartás fejeződik ki, amely valós vagy illuzórikus szerepeket alkot önmaga számára, és túldimenzionálja saját egyéni vagy társadalmi lehetőségeit. Permanens reflexió tárgyává teszi az etnikai specifikumot, mindenféle transzformációt úgy fog fel, mint ami veszélybe sodorja ezt a sajátosságos, tápláló ősforrást, a nép szellemiségét, a modern nemzeti kultúra alapját. Azt is mondhatjuk, hogy a kultúra területe az a választóvonal, amely a különböző harmadikutas elgondolások képviselőit a követendő út tekintetében megosztja.

Ennek a kérdéskomplexumnak van egy olyan premisszája, amely német talajból ültetődött át, és pedig a kultúra és civilizáció szembeállítás, ami régiószerte – jelentéstartalmainak változatossága ellenére – közös vonásokat hordoz. S régióknak kultúracentrikussága a modernitás kihívásának egyik igen jelentős aspektusa és ismertetőjegye.⁶ A közép-kelet-európai modernizációs elit különböző ideológiai-politikai meghatározottságú csoportjai kezdettől fogva felismerték, hogy a modernizáció-polgárosodás kulturális probléma. A nyugat-európai minták is ebben erősítették meg.

Nae Ionescu, a bukaresti egyetem filozófianára is, aki olyan hatással volt az ifjú nemzedék tagjaira – *M. Eliade, Emil Cioran, C. Noica stb.* –, hogy követték mesterük szélsőjobb nézeteit, sőt elméleti munkásságukkal maguk is erősítették a mozgalmat (lásd: Pászka Imre: *Az abszolútum hétköznapijai*. Világosság, 1992/5. pp. 352-357). Volt egy másik törekvés is, amely Lucian Blaga kultúrfilozófiájában fogalmazódott meg (*Trilogia culturalii – A kultum trilógiája*. București, 1969.), amely az autochtonitást ki akarta egyenlíteni az eurocentrizmussal, vagyis azt hirdette, hogy koegzisztencia van a kis és nagy kultúrák között. A román szélsőjobb, amelyhez valamilyen formában a két világháború között az értelmiség jelentős csoportjai csatlakoztak, széles tömegbázisa volt (lásd: Armin Heinen: *Die Legion „Erzengel Michael” in Rumänien*. Soziale Bewegung und politische Organization. München, Oldenbourg, 1986.).

⁵ Lásd: 1., 2. számú jegyzet.

⁶ A kultúra és a civilizáció szembeállítását a legélesebb formában Aurel C. Popovici: *Naționalism și democrație. O critică a civilizației moderne* (Nacionalizmus és demokrácia. A modern civilizáció bírálata.) București, 1910. című munkája példázza.

A probléma: az elitkultúra vagy a népi kultúra képezze-e azt a kulturális alapot, amelyen végrehajtható a sikeres felzárkózás? A hangsúly azonban, éppen a modernizáció-polgárosodás komplexumából adódó torzulások miatt, a népi kultúrára tevődött át. Erre éppen a nyugati magas kultúra genézise szolgált mintákkal. Tehát nem valami autochton innovációról van szó ebben az esetben sem, hanem arról, hogy a nyugati minták vélt kozmopolitizmusával szembeállították az eredetiséget kifejező népi, nemzeti motivációkat. Noha az úgynevezett európaiság is a maga rendje-módja szerint egy korábbi időszakban népi forrásokból építette fel modern kultúráját. Mellesleg a felvilágosodás eszménye, a Bildung (= képzés) eredeti értelmében a nép felemelésének programja volt.

A valóságmeghatározásoknak azonban létezik egy olyan differenciaspecificuma, mely kommunikáció- és kultúrantropológiai összefüggésekkel bír: egyrészt az információáramlás lehangoló egyirányúsága, legalábbis az első fázisban nem szelektív „fogyasztása”, másrészt az életvilágok feletti egyéni és csoportos meditációk elszigeteltségéből, profeszszionálisan nem diverzifikált voltából adódó utópisztikus világlátás.

A nemesi kúria, a paraszti háztartás vagy a faluközösség viszonylagos önmagában valósága a hézagosan áramló, többnyire torz információkat saját tradicionális szűrőin át értelmezi és továbbítja. Egyensúlyát veszített világképét jelzi, hogy a változóban lévő társadalmi valóságra hol eufórikusan reagál, hol pedig regresszíven. A kultúrát formáló, alkotó nyugati egyetemeken iskolázott egyéneket és csoportokat egy pszichológiai elem is motiválta: az eredetiségre való törekvés. A nyugati őstörténet, etnográfia, etnológia eredményei is erősítették őket abban a meggyőződésükben, hogy a tiszta, ősi szellemi források előnyeivel rendelkeznek. Ebből származnak a kultúra és civilizáció körüli, az ezek szembeállításából fakadó, a sajátos és egyetemes körüli vég nélküli viták, amelyek rányomják bélyegüket az esztétikáról, a szépirodalom szerepéről, a társadalomról, az államról alkotott felfogásokra. A nemzeti specifikum hangsúlyozásában esetenként a meg nem értett nyugati elitkultúra, ugyanakkor az uniformizáló nyugati tömegkultúra elleni reakción túl ott húzódik a szabadság egyfajta értelmezése is, amely az újonnan felszabadult vagy a nemzeti függetlenséget zászlajára tűző modernizációs elit sajátos, az általánostól eltérő másságát, identitását is kifejezésre juttatja. A materiális szférában azonban, éppen a kapitalizmus uniformizáló tendenciája és kényszere folytán, ennek a másságnak, eredetiségnek, a sajátos konstrukciónak egyetlen megnyilvánulási területe a kultúra szférája maradt, ahol ki lehetett fejezni, túl lehetett dimenzionálni a prekapitalista örökséget. Azt az ősi aranykort, melyben a nép, a nemzet a maga kerekdedségében, hősi szabadságküzdelmeiben nem hasonult meg önmagával, élte a maga „természet adta” mindenben arányos, a maga mértékletes életét, nem ismerte a modern világ disszonanciáit, a hallatlan egyenlőt-

lenségeket, a közösségről leszakadt, városi életre kényszerített egyén kilátástalanságát.⁷

A társadalmat alkotó csoportok, az egyének autonómiájának igényei, a szabadság körei összerosódnak a nemzet szabadságának igényével. Az esetek többségében a kivívott politikai függetlenség és a szabadság az össznemzeti érdekek és az ezeket megtestesítő állam függvényévé válik. A szabadság köreit kisajátítják és partikuláris érdekeknek rendelik alá, s a modernizációs elit, amely a demokrácia instrumentális és institutionális eszközeivel rendelkezik, az állammal azonosítja önmagát. Az oligarchikus, helyenként arisztokratikus hatalmi struktúrákat kiépítő elit – noha a parlamentáris demokrácia technikáit elsajátítja és hatalmát is azzal legitimálja – a nemzeti nagyság hiányérzetét túlméretezett össznemzeti célok kitűzésével pótolja. Az egykori – ókori, középkori – nemzeti nagyság feltámasztásának zászlóvivői többnyire az értelmiség azon csoportjából kerülnek ki, akik a modernizáció-polgárosodás szociológiai kísérőjelenségeivel szemben az autochtonizmus talaján állnak. Ideologikus világlátásuk múltba tekintő, ez a múlt elképzelt, kitalált, történelmi tényekkel nem igazolható, azonban a hasonló irányzaton belül sem hordoz konstruktív alternatívát.

A vázoltak csupán jelezik, hogy Közép-Kelet-Európában a modernizáció-polgárosodás folyamatának torzulásait egész sor negatív jelenség kísérte. A múlt iránti nosztalgiáitól áthatott, valamint az autochtonitást, a nemzeti specifikumot, az ortodoxiát, az autenticitást, a miszticizmust, a karizmatikus vezért, a frissességet előtérbe helyező ideológiák még eszmei síkon sem tartalmaztak konstruktív alternatív választ a nyugati modell kihívására. Alapállásuk a tagadás. Viszont éppen ideologikus valószínűségmeghatározásuk demagógiája, ennek artikulálódása a szépirodalom, a történettudomány, a tömegtájékoztató csatornáin, közvélemény-formáló erőt alkotott. Később integrálható előzményévé vált a bolsevizmus és a fasizmus demagógiájának. Így érthető, hogy a nemzeti kultúrák egy szegmensét, tehát nem az egészét, megjelenítő totális világkép miatt tudott domináns helyzetbe kerülni és szinte zökkenőmentesen alkalmazkodni a 20. század szélsőségeinek két fő vonulatához.⁸

A modernizáció-polgárosodás folyamatának közép-kelet-európai devianciája, a „harmadik út” keresése egy másik irányzatot is létrehozott, amely nem

⁷ N. Iorga szerint az alkotmányosságnak és a parlamentarizmusnak voltak román hagyományai, amelyek az 1300-as évekig nyúlnak vissza. Ezen a tradíción kellett volna felépíteni a nemzeti szolidaritáson alapuló államot. Majd megállapítja: „Amikor annyi viszontagság után megalapítottuk ezt a szerencsétlen Romániát, érthetően nem azért tettük, hogy részvénytársasággá váljon” (lásd: N. Iorga: *Congresul petroliștilor – Az olajbányászok kongresszusa*. In: Neamul românesc, 1907. 31. sz., p. 482).

⁸ A kérdést nagyobb összefüggésekben vizsgáltuk idézett tanulmányunkban (lásd: *Világosság*, Budapest, 1992/5., 352-375. o.).

a vázolt negatívumok mellett sorakoztatta fel érvrendszerét, hanem nagyfokú szociális érzékenység alkotta premisszáját. Ide tartoznak a már említett népi-ek. Ez az irányzat azonban nem azonos a populista, fundamentalista eszméiséggel. Jobb fogalom híján inkább agráriusoknak nevezhetjük azt az irányzatot, amely a nyugati modell kihívására sajátos közép-kelet-európai modell teremtésén medítált. A harmadikutas, agrárius irányzatok a régió országaiban csupán árnyalatnyi különbségekben tértek el egymástól. Valamennyinek közös vonása, hogy a marxizmus, különösen a *Kautsky* és a *Berstein* képviselte irányzat hatott rájuk ösztönzően.⁹ A kiindulópont – a régió agrárstruktúrájának szociológiai látetele mellett – tehát az az elméleti rendszer, amely az agrárius elméletalkotókat erősítette abban az elképzelésükben, hogy a modernizáció-polgárosodás nyugati modellje mellett létezik egy másik alternatíva is. Az agráriusok lényegében – a marxizmus társadalmat leíró-elemző kategóriáira támaszkodva – a marxizmus részleges revízióját hajtották végre, pontosabban annak szociológiai felismeréseit adaptálták a régió országainak strukturális állapotainak megértéséhez. Mindezt behelyettesítéssel oldották meg. Az agráriusoknál a struktúramódosító alternatíva hordozója nem a proletariátus, hanem a parasztság, mivel a régió társadalmában a parasztság az egyetlen pozitív termelő osztály. Az agrártársadalmakban a gyengén fejlett nagyipar miatt a proletariátus nem alkothat, már csak számbeli súlyánál fogva sem, társadalomformáló realitást. Azonban az agrárius elméletek premisszáiból nem az következett, hogy a parasztot proletárrá kell tenni, noha a valóságban talán még rosszabb is volt a helyzete, hanem a parasztból polgárt, jómódú gazdát kívántak formálni egy egész sor gazdasági, politikai, kulturális intézkedés útján. Ezt a feladatot mint az államra háruló stratégiát fogalmazták meg.¹⁰ A paraszt polgár körüli elméleti erőfeszítések különösen az orosz bolsevikok győzelmét követően erősödtek fel. Ha kezdetben szimpátiával fi-

⁹ Román vonatkozásban e tekintetben lásd a *Social Change in Romania 1860–1940* (Kenneth Jowitt, University of California, 1978.) című kötet fejlődéselméleti tanulmányait, valamint a Zágrábban megjelent *Nase Teme 1989.*, 33/10, számában Keith Hitchins: *Rumunjski taranizam: „treći put”* pp. 2465–2483. Virgil Nemoianu: *Rumunjski razvojni modeli 1940-ih godina* pp. 2567–2581. című tanulmányokat. A modernizáció kérdésének gazdasági vetületeit gazdag statisztikai anyaggal John R. Lampe és Marvin R. Jackson illusztrálja: *Balkan Economic History, 1550–1950*. From Imperial Borderlands to Developing Nations. Indiana University Press. Bloomington, 1982., pp. 159–328.

¹⁰ Lásd: magyar vonatkozásban Erdei Ferenc, Bibó István, Veress Péter stb. munkásságáról Borbándi Gyula: *A magyar népi mozgalom. A harmadik reformnemzedék* (Püski, New York, 1983., 153–241.0.) című kötetét, lengyel vonatkozásban: S. Brozowski, Abramowski, Roman Dmowski stb. munkásságáról A. Walicki (i. m. In *Nase Teme*, Zagreb, 1989. 30/10., pp. 2543–2548. tanulmányát román vonatkozásban C. Stere, Virgil N. Madgearu marxista, szociáldemokrata inspirációit (részletesebben: 30–35. jegyzet).

gyelték is a bolsevik parasztpolitikát, később azonban teljességgel kiábrándultak a szövetkezetesítés bolsevik gyakorlatából. Az oroszországi események alakulása miatt 1917-et már nem tekintik a megkésett közép-kelet-európai agrárforradalmak kezdetének. A folyamat kiindulópontjának a 20-as években a közép- és dél-kelet-európai országokban hozott agrárreformokat tekintik, amelyek megteremtették a parasztság politikai tényezővé válásának gazdasági előfeltételeit. A marxista irodalomban a 19. század második felétől az agrárkérdés és annak közép-kelet-európai értelmezése adott esetben utópiának tűnt. Ezek az illuzórikus, a paraszt-polgár kategória mellett érvelő elméletek azonban az első világháborút követően aktuálisnak tűntek. Ezt a benyomást külső példák is erősítették: paradox módon a régió agrárius elméletirői számára mindvégig mégis Dánia a követésre, az utánzásra érdemes *modell*. Bizonyos strukturális hasonlóságok – birtokos parasztság, paraszti polgárosodás, szövetkezeti mozgalom – hangoztatása ellenére az agráriusokat egy bizonyos kettősség is jellemzi. A termelésnek és az elosztásnak a mindennapi életre kiható szféráját tekintve antikapitalisták és antibolsevisták voltak, viszont egy autentikus demokrácia létrehozását illetően ragaszkodtak a nyugati polgári demokrácia politikai intézményes vívmányaihoz.

Az agráriusok kérdésfelvetése és válaszaik, mondhatni, formációelméleti vitává terebélyesedtek. A polémia azonban nemcsak a marxistákkal folyt, hanem a neomerkantilizmust valló nemzeti liberálisokkal, a konzervatívokkal és a parasztkérdést csupán kulturális kérdésként felfogó irodalmárokkal is. Kétségtelen, hogy az agráriusok az agrárkérdésben az ortodox marxizmusnak a Kautsky képviselte koncentrációs elméletével szembehelyezkedő revizionistákhoz – E. Berstein, E. Danid, Georg von Vollmar – közelebb álltak. De az is tény, hogy nem voltak agrárszocialisták abban az értelemben, ahogyan a magyar Achim L. András.¹¹ Akárcsak a marxizmus revizionistái, az agráriusok is vallották, hogy míg az industrializmus mechanikus, addig a mezőgazdaság organikus folyamat, a kisbirtok pedig intenzívebb művelési lehetőségeivel sokkal időszerűbb termelési keret, mint a nagybirtok. A harmadikutas agráriusok s marxizmussal és a szociáldemokráciával való szembenállását mi sem bizonyítja meggyőzőbben, mint a román Constantin Stere Népiség és szociáldemokrácia című tanulmánya. A szociálforradalmárból és narodnyikból neokantiánussá átvedlett Stere, szemben például a magyar és a lengyel harmadikutasokkal, elméletileg alapozza meg az agrártársadalom strukturális adottságain alapuló modernizáció lehetséges alternatíváját.

Stere marxizmus-bírálatára egy héber axiómából indul ki: „Nem az ember van a szombatért, hanem a szombat van az emberért.”¹² Stere Kautsky-

¹¹ Borbándi Gyula: i.m.p. 75.

¹² Constantin Stere: *Socialdemocratism sau poporanism?* (Szociáldemokrácia vagy népiség?). VI rész. In. *Viața Românească*, Iași, 1907/ 8. p. 69.

val polemizálva megállapítja: a mezőgazdasági termelés nem követi az ipar fejlődésének törvényeit, természetes és szükségszerű módon nem vezet a birtok koncentrációjához és a termelés centralizációjához, sem a parasztság proletarizálódásához.¹³ Az agráriusok baloldal-bírálatából ered, hogy Közép-Kelet- és Dél-Európában a szociáldemokrácia a liberálisok hibájába esik. De míg a liberálisok modellkövetése egy létező, működő nyugat-európai modell imitációja és szinkronizációja, addig a marxizmus modellje – legalábbis Stere jelenidejében – a jövő „szükségszerűsége” (?), vagyis az utópia birodalmában mozog. Tény viszont, hogy a marxizmusnak az ipari társadalom bázisára épülő transzformációs modellje Közép-Kelet-Európában megmozgatta azok fantáziáját, akik a nyugat-európai liberális modernizációs minták átvételét követő torzulások miatt új alternatívák után kutattak. Így érthető, hogy bár a marxizmus kordivatra is utaló térhódítását a régióban a kortársak ironikusan „egzotikus palántának” nevezték, a vele való diszkusszió napirenden tartja az agrártársadalmak sajátos problémáit. A kérdés másik vetülete a társadalom struktúrájával és a társadalom evolúciójával kapcsolatos marxi problematika ideologikus tartalmából fakad, amely Közép-Kelet-Európában az utópikus valóság-meghatározásokra érzékeny értelmiséget fogékonyra teszi. Ez esetben azonban a mindennapi élet szférája, benne a parasztság meghatározó társadalomfenntartó szerepe előrevetítette e réteg társadalomformáló képességének lehetőségét is. Ebben a marxizmus – bizonyos értelemben – az agrárius elméletíróknak útmutatásul szolgált, pontosabban behelyettesítésekre nyújtott módszert. C. Sterenél és a nyomdokain haladóknál, mint például a szintén román V. Madgearunál, ez világosan kitűnik. C. Stere szerint azok a fejlődési problémák, amelyek a modern ipari társadalmat jellemzik, szükséges anyagi feltétel hiánya miatt elképzelhetetlenek az agrártársadalmak esetében. Az agrárországokban a szociáldemokrácia programja tehát képtelenség, az „abszurditás netovábbja.”¹⁴ Mivel az agrárországokban a dolgozó rétegek elsöprő többségét a parasztság képezi, ez az egyetlen társadalmi réteg, amely egy politikai párt bázisát adhatná, ha annak programjába felvennék a politikai hatalom megszerzésének célkitűzését. Ilyen körülmények között az agrárországokban a parasztság szerepe nem volna passzivitásra kárhóztatva, mint az ipari országokban.¹⁵ Tehát a parasztság problémája az agrártársadalmakban osztársadalmi kérdés, amelyet egyetlen demokratikus erő sem kerülhet meg, és ezekben az országokban az agrárkérdés egyben a paraszti életviszonyok transzformációjának kérdése is. Más szóval: a társadalom modernizációja az agrárviszonyok és a parasztság életviszonyainak átalakításával áll korrelációban.

¹³ I. m. In *Viața Românească*. Iași, 1907/9., p.187.

¹⁴ I. m., p.23

¹⁵ I. m. p.23.

Minthogy a kortársak előtt is, instrumentálisan, az iparosítás jelentette a modernizáció alfáját és ómegáját, nyilvánvaló volt, hogy az indusztrializmus kérdéskomplexumával a harmadikutas agráriusoknak is szembe kellett nézniük. Már csak azért is, mert a felzárkózás feltétlen híveinek számítottak, igaz, kiindulópontjuk más előjelű volt. C. Stere is felteszi a kérdést: „a nyugat-európai típusú iparosítás elkerülhetetlen-e, vagy egyáltalában lehetséges-e Romániában?”¹⁶ A válasz marxista ihletésű. Eleve abból indul ki, hogy az eredeti felhalmozással és a felvevő piaccal, amelyek előfeltételeit képezték a nyugati típusú iparosításnak, az agrártársadalmak nem rendelkeznek. Tehát ez nem járható út. Gondolatmenete mintegy előlegezi Wallerstein centrum-periféria elméletét. „Hogyha a nagyipar – mint fentebb bizonyítottuk – nem fejlődhet külső piacok nélkül, ez arra a tényre utal, hogy vannak ipari államok, és vannak agrárállamok, vagyis az egyik létezésének elengedhetetlen és szükségszerű feltétele a másiknak a létezése is. Más szóval a nagyipar maga emel gátakat az elmaradott országok ipari fejlődésének, és lehetővé teszi a földgömb megosztását nagyipari országokra és olyan országok sorára, ahol csak a mezőgazdaság virágozhat, s itt a legtöbb, ami egy egészséges gazdaságpolitikával elérhető, a különféle kisipar (amely nemcsak mennyiségileg, hanem minőségileg is különbözik a nagyipartól).”¹⁷ Mindebből a protoindusztriális beállítódásból következik Stere számára, hogy például Románia fejlődése fatális módon más jellegű, mint a Nyugaté. Ebben nemcsak Kautsky erősíti meg, aki szerint az agrárfejlődés más normák szerint megy végbe, mint az ipari, hanem Marx is, aki szerint primitív termelési feltételek között lévő országok nem az iparosítás útján juthatnak el a magasabb rendű társadalmi formákig.¹⁸ Csakhogy Stere ebből a marxi formációelméleti szubstitúcióból nem a kommunizmus alternatívájára következtet, hanem egy olyan agrártársadaloméra, amely különbözik mind a liberális polgári, mind a marxista gazdasági modellektől. A gazdasági modell két típusát Stere mintegy leválasztja a társadalmi struktúráról. Olyan alakzatként kezeli, mintha azok nem volnának korrelációban a modernizációs folyamat többi elemével. Mindez azért történik, hogy evidensebbé tegye az agrár-paraszti gazdaság- és társadalommodell meghatározott modernizációjának és evolúciójának irányát.

Gazdasági vonalon tehát a felzárkózás útja a sajátos paraszti jelleg mindenkori megőrzése s a nemzetgazdaság egészének paraszti alapokra helyezése által.¹⁹ Vagyis egy életerős paraszti réteget kell létrehozni, amely tulajdonosa a megművelt földnek. Ugyanakkor egy szövetkezeti társulási

¹⁶ I. m. p.17.

¹⁷ I. m. p.30.

¹⁸ I. m. p.36.

¹⁹ I. m. p.50.

rendszer megszervezésével lehetővé kell tenni a birtokos parasztnak, hogy élvezhessék a technikai vívmányok előnyeit. Itt nyilvánvaló a 19/20. századfordulói két nyugat-európai, a francia és a dán modellnek valamiféle ötvözéséből kialakítható agrártársadalom víziójával van dolgunk. Végül is Stere a havasalföldi és moldvai realitások szempontjából megfelelőbbnek tartotta az erdélyi Szelistye községet és annak szervezetét, melyet formaadónak és követésre méltónak tárt kortársai elé. Persze a példa problematikus, mivel – a földrajzi közelség és az etnikai azonosság ellenére Szelistye az Osztrák–Magyar Monarchia jobb feltételei között teljesen más strukturális hagyományokon fejlődhetett, mint a balkáni agrárvilág. Sok kortársával ellentétben Stere széles látókörű, mégis naivnak tekinthető az a törekvése, hogy egy olyan kompromisszumot hozzon létre a liberalizmus és a szociáldemokrácia eszmeiségéből, amely lehetővé tenné egy rurális demokrácián felépített birtokos-paraszi társadalom létrehozását. Ez főleg az iparosítás mikéntjére nyújtott válaszából derül ki.

Az iparosítás romániai alternatíváját a parasztgazdasági struktúra messzemenő figyelembevételével három különböző aspektusból közelíti meg. Az első a paraszti munkaerő szezonális lekötésének felszámolását vizsgálja. Stere szerint egy olyan iparszervezési típust kell találni, amely a nyári hónapokban nem vonja el a paraszti munkaerőt a mezőkről, ugyanakkor a téli hónapokban ipari termelő foglalkozást biztosít számára.²⁰ Egy ilyen iparszerkezet és foglalkozási struktúra nemcsak hogy ellentéte a nyugatinak, hanem a régió színvonala alatt is van. Stere felfogása protoindusztriálist, vagyis a paraszti háziipar földművelést kiegészítő, autarkiaira berendezkedő, tradicionális kötöttségű. Az tradicionális, modern gyáripár előtti elképzelés érhető itt tetten. Ezzel a nyugati indusztrializmus negatív mellékhatásait kívánja semlegesíteni. Logikailag ebből a premisszából az következik, hogy a társadalom egészének foglalkozási struktúráját nemcsak agrárcentrikusan fogja fel, hanem magát az agrárkérdést is csupán mint parasztkérdést exponálja.

Paradox módon, miközben evolucionista utat vázol fel, az egész társadalmi struktúra statikussága, a tradicionális formák megőrzése, visszaállítása kap hangsúlyt. Így a politikai-társadalmi alakzatot kifejező rurális demokrácia terve végül is egy valamiféle faluközösségi formához való visszatérést jelent. Mert a zárt, autark faluközösség legalábbis elméletileg immunis a munkaerő szabad mozgásával, egészében pedig a piaci mechanizmussal szemben. Stere oroszországi narodnyik múltja bukkan itt elő: az antikapitalizmus. A korszak sok más tudósértelmiségéhez hasonlóan Stere sem lelkesedett a nyugati modell gazdasági, szociális mellékhatásainak negatívumaiért. Az ipar mint háziipar, az iparosság mint az alapvető

---

²⁰ I. m. p.60.

foglalkozást, a földművelést kiegészítő tevékenység képletével a paraszti munkaerő városi proletárrá válását kívánta megelőzni. Ugyanis a „nemzeti nagyipar” létrehozására tett grandomán törekvések szerint eleve nem számoltak azzal, hogy a nem szezonális foglalkozást biztosító nyugati iparral nem tudják felvenni a versenyt. Olyan iparra van tehát szükség, amelynek magját a paraszti háziipar képezi, és amely nincs kitéve a nemzetközi piaci konjunktúrának. A protekcionizmus itt indokolt volna, mivel a parasztgazdaságból természetszerűleg előbb-utóbb kifejlődő ipar az agráripár alapjait vehetné meg, mely egyrészt a földművelést szükséges eszközökkel látná el, másrészt a mezőgazdasági termékek feldolgozását biztosítaná. „Úgy, mint Dániában”, mely a nemzetközi piacon sikerrel vette fel a versenyt a francia agrártermékekkel.²¹ Mindennek az előfeltétele – romániai viszonylatban is – a szövetkezetesítés, amely a legkisebb parasztgazdaságba is közvetíteni tudja a technikai haladás vívmányait.²² A vidéki szövetkezeteket állami támogatással kell létrehozni, vagyis a nyersanyagok, üzemanyagok, gépi eszközök beszerzését és a mezőgazdasági termékek értékesítését megoldani. A szövetkezetesítés jogi kereteinek megalkotása, a jogi garanciák lehetővé tennék, hogy ezen az alapon szervezzék meg az egész nemzetgazdaságot. A szövetkezetesítés aztán hosszú távon a régi paraszti háziipar újjászületését is maga után vonná, főleg a háziipari ágazatokban (például szövés, fazekasság, bőrmegmunkálás).²³ Nyilvánvaló – állapítja meg Stere –, hogy az ilyen irányú iparfejlődés az ideális parasztgazdaságról, a társadalmi és gazdasági haladásról alkotott felfogást fejezi ki, vagyis ugyanannak a gazdasági fejlődésnek egy másik oldalát.²⁴

Az ipar kérdésének másik aspektusát a városi munkásság szempontjából vizsgálja, noha az – mint megjegyzi – „teljesen jelentéktelen a parasztsághoz képest.”²⁵ A román városi munkásságot túlnyomó többségében a kézművesek és nem a nyugati értelemben vett „proletárok” alkotják. Proletárrá válásukat megelőzendő a romániai gazdasági fejlődés feltételei között racionális védőrendszert kell számukra kidolgozni. Ez a városi szövetkezeti rendszer, amely analóg a vidéki agrárszövetkezetekkel.²⁶ A városi kézműiparnak szövetkezeti keretekbe való szervezése így nem kerül ellentmondásba a paraszti gazdaság fejlődésével, ellenkezőleg, harmonikusan kiegészíti azt. Ugyanis a város természetes székhelye mindazon iparágazatoknak, amelyek a parasztgazdaság számára nem hozzáférhetőek. Stere a nyugati kapitalista nagyipar konkurenciáját kivédeni képtelen ro-

²¹ I. m. p.60.

²² I. m. p.61.

²³ I. m. uo.

²⁴ I. m. uo.

²⁵ I. m. uo.

²⁶ I. m. uo.

mán nemzeti nagyipar helyett egy kisüzemi hálózatra tesz javaslatot, amely korlátozott munkaerő-igényű, csupán a földművelésre nem alkalmas zónák munkaerejét szívná fel, illetve a nemzeti piac keretei adta lehetőségeket aknázná ki. Ugyanakkor ezáltal a városokon kialakulhatna egy értékes társadalmi réteg, a nemzeti kispolgárság, amely nem mesterséges, nem az állami költségvetés terhére van, hanem képes saját lábán megállni.²⁷ Súlyánál fogva azonban ez a fajta kisüzem nem fog domináns gazdasági tényezővé válni, csupán a mezőgazdaság járulékos iparának szerepét tölti be.

A harmadik szempont, melyet Stere megvizsgál, a nagyiparban rejlő lehetőség. Elismeri, hogy vannak termelési ágazatok, amelyek a dolgok természetéből fakadóan a nagyipari formát igénylik.²⁸ A kőolajipart hozza fel példának, amelyet magánkézbe adtak, és az eredmény katasztrofális.²⁹ Stere ebből arra következtet, hogy a nyugati mintájú nagyipart, abban a néhány ágazatban, ahol mód van rá, a román hagyományokhoz híven monopolizálnia kell az államnak. Más szóval az állami szektorba kell utalni. Államosítani kell a nagyipart, mert ez régen is gyakorlat volt, de úgy, hogy gazdaságos legyen, és ne a paraszttól elvont állami költségvetésből kelljen fenntartani.

Stere társadalom- és gazdaságfejlesztési modelljének fentebb vázolt hármastagoltasú, egymást kiegészítő szerkezete – a vidéki és városi felvásárló és értékesítő szövetkezetek hálózata, amely összefogja a magán-földtulajdonos parasztságot és a kézműipari műhely tulajdonosait, valamint az államosított nagyipar – az autonóm társadalmi körök szolidáris működésének előfeltétele, ez teszi lehetővé egy rurális demokrácia kiteljesedését, egy autentikus parlamentáris jogállam létrehozását. A szociológiai és történelmi előfeltevéseken alapuló érvelésben a hangsúly mindvégig a parasztságon van. Stere behelyettesítésében a parasztságnak politikailag is ugyanaz a hivatása az agrártársadalmakban, mint a proletariátusnak az ipari társadalmakban. A társadalom transzformációja és progressziója azonban nem a marxista radikalizmus szellemében válik valóra, hanem az organikuság és a fokozatosság elvének érvényesítésével. A cél nem a paraszt proletárrá változtatása, hanem városi kispolgári szintre emelése, vagyis Stere egy kispolgári társadalmat képzel el, amelyben a dinamikus erőt potenciálisan a parasztság képezi. A szövetkezetesítésben sem csupán gazdaság-szervezői funkciókat lát, hanem összetettebb, a politikai, kulturális és szociális problémák megoldásának módját is. A Stere képviselte harmadikutas elméleti alapvetés hatással volt a román nemzeti liberálisok reformtörekvéseire és gyakorlatára.

---

²⁷ I. m. p.62.

²⁸ uo.

²⁹ I. m. p.63.

Régiószerte, szinte minden országban, a múlt század 20-as és 30-as éveiben újult erővel támad fel a követendő út kérdése. Érthető, hiszen a régió országainak többségében radikális földreformokat hajtanak végre, így az agráriusok először jutottak abba a helyzetbe, hogy az általuk sürgetett, a paraszt teljes felszabadítását célzó programok megvalósultak.³⁰ Az első világháborút megelőzően a régió országainak agrárviszonyaiban kettősség uralkodott: miközben érvényesült a föld magántulajdonának rendszere, érvényben volt, vagy újra életbe léptették a paraszti munkaerő feudális kötöttségeit. Ezt újjobbágságnak nevezték – a román C. D. Gherea terminológiájával.³¹ A háborút követően ezt a rendszert a nagybirtokkal együtt több országban is felszámolták. Így a túlsúlyos agrárstruktúra továbbélése folytán is megeremtdtek a társadalom parasztközpontú átalakítása alternatívájának előfeltételei. A polgári szabadságok és a demokratikus jogi keretek helytel-közzel lehetővé tették, hogy politikai parasztmozgalmak és pártok alakuljanak, illetve a már létezők súlya megnövekedjék. A harmadikutasok most mindezeket a lehetőségeket szem előtt tartva esetenként parasztállam létrehozását célzó stratégiákat tűztek maguk elé. Ennek a stratégiának egyik legjelentősebb elméleti képviselője V. Madgearu, román gazdaságszociológus.

A fél évszázadot is meghaladó felzárkózási törekvések román viszonylatban sem tudták felszámolni az „alap nélküli forma”, a konzervatívok által megfogalmazott metafora jelezte állapotokat. A legkülönbözőbb ideológikus valóságmeghatározások, sőt a tudományos szakdiszciplínák is érveket szolgáltattak a nyugati modell érvénytelensége, alkalmazhatatlansága tekintetében. Például a román paraszt a pszichológiája folytán sem alkalmas a nyugati életvitelre és életformára³²; az irodalomban az avantgárd esztétikai irányzatok is a rurális világ magasabb rendű spiritualizmusát magasztalták.³³ A szociológiában, a szociográfiában a falukutatás –

³⁰ Vlad Georgescu: *Istoria românilor. De la orgini până în zilele noastre*. (A románok története. A kezdetektől napjainkig). III. kiadás. Humanitas, București, 1992., pp. 203-223. és Virgil N. Madgearu: *Evoluția economiei românești* (A román gazdaság fejlődése). București, 1940., p. 5-23

³¹ C. Dobrogeanu Gherea: *Opere complete vol. 4. Neoiobăgia* (Összes művei Újjobbágság) București, vol. IV. 1977., C. D. Gherea az első a régióban, aki korrelációt lát a fejlettség és elmaradottság között. Marxista alapállásból, de végül is konzervatív ok-okozati összefüggésben elemzi Románia agrárviszonyait. Ez a módszertani buk-fenc segítette abban, hogy az újjobbágság a föld magántulajdonából és a munka feudális kötöttségéből eredő kettős természetét leírja.

³² C. Rădulescu-Motru: *Psihologia poporului român* (A román nép pszichológiája). București, 1937. c. rövid tanulmánya.

³³ A gândirizmus (a gondolkodás) irányzata, amely a Gândirea folyóirat köré csoportosult értelmiségiek köre. Lásd e tekintetben D. Micu: *Gândirea și „gândirism”* (București, 1975.) című terjedelmes monográfiáját, újabban pedig Emil Pinteau: *Gândirea* (Dacia, Cluj, 1992.) című antológiájának bevezető részét (p. 5-10).

a modern interdiszciplináris módszerek alkalmazása ellenére³⁴ – nem csupán tényfeltárást szolgált, hanem tudatosította és erősítette a társadalomban az agrárszférától való meghatározottságokat. V. Madgearu a Stere által kitaposott ösvényen indul el, a marxizmus, főleg a német szociáldemokrácia teoretikusaiával vitázva, tehát baloldali inspirációkkal hoz újabb érveket a harmadikutas elmélet megalapozásához. Román talajon a harmadikutas elméletnek egy neoliberais, neomerkantilista fogantatású elméleti kihívásra is választ kellett adnia.³⁵

A kérdésnek, minden harmadikutassága ellenére, fejlődéelméleti vetülete is van. Nem szabad erről megfeledkeznünk, amikor a paraszttársadalom, a paraszttállam modelljét vizsgáljuk. Premisszája: a jobbágyfelszabadítást követően a mezőgazdaság átalakulásának összehasonlító vizsgálata azt mutatja, hogy a Marx által az „Anglia tipikus példája” szerint felállított törvény a világ más részében sehol sem volt alkalmazható.³⁶ Az európai kontinens nyugati felében a francia forradalmat követően kisebb-nagyobb időbeli eltolódásokkal valósult meg a parasztság feudális kötöttségei alóli felszabadítása, aminek eredményeképpen Nyugat-Európában az ipari forradalom mellett a mezőgazdasági forradalom is lejárásdott. Kelet-Európában viszont az első világháborúig a mezőgazdaságban kettős rendszer volt érvényben: a földmagántulajdon rendszere és a munka feudális kötöttsége. Ennek a kettősségnek vetettek véget az első világháborút követő földreformok, amelyek Kelet-Európában forradalmi jellegűek voltak, vagyis a megkésett agrárforradalom csak most teljedett ki. Madgearu szerint a térség agrárforradalmi az oroszországi eseményekkel vannak összefüggésben, melynek hatására a földbirtokviszonyok demokratizálása teljesebb következményekkel járt, mint Nyugat-Európában, a francia forradalmat követően.³⁷ Úgy látja, hogy az orosz forradalom egyetlen eredménye „a mezőgazdaság parasztosítása volt.”³⁸ A földreformok kettős célt követtek. Egyrészt a meglévő paraszti földbirtokokat oly módon

³⁴ D. Gusti szociológiai iskolája, a monografikus faluszociológia, valamint a diákságnak a kutatásokba való bevonása számos fiatal értelmiségi számára egy életre szóló alkötelezettséget jelentett a rurális világ, a román falu iránt (lásd: D. Gusti: *Sociologia mititans. București, 1973.*).

³⁵ Egyrészt kihívást jelentett Madgearu számára Șt. Zeletinnek a *Burghesia română. Originea și rolul ei istoric* (A román polgárság. Eredete és történelmi szerepe). București, 1925. című neomerkantilista, neoliberais marxista metodikát használó, a román polgárságot apologizáló műve, másrészt E. Lovinescunak az *Istoria civilizației române moderne* (A modern román civilizáció története) I-III. București, 1924-1926. című szociológiai munkája, amely a szinkronizáció és imitáció elve alapján a követendő utat szükségszerűségként a nyugati modellben jelöli meg.

³⁶ Virgil N. Madgearu: *Agrarianism, capitalism, imperialism*. București, 1936., p.37.

³⁷ I. m. p.38.

³⁸ uo.

konzolidálták, hogy területét addig a minimumig növelték, amíg a parasztcsalád számára lehetővé válik a racionális gazdaság létrehozása, másrészt belső gyarmatosítással újabb parasztgazdaságokat hoztak létre. Ez utóbbira Romániában a csatolt területek és a nagybirtok kisajátításával nyílt lehetőség. Kétségtelen, hogy a bolsevik forradalom esetenként nyomósabb érv volt a földreformok kikényszerítésében, mint a pártok és az uralmon lévők altruizmusa. Annyi bizonyos, hogy a félf feudális, ázsiai jellegű kötöttségek felszámolásával strukturális mutáció történt, új agrárstruktúra jött létre, amelynek bázisát jelentős mértékben a családi munkára épülő parasztgazdaság képezte. Nyilvánvaló, hogy a földreform magával vonta a földtulajdonjog reformját is. Azonban – legalábbis az agrárius íróknál – a földtulajdon abszolút és kizárólagos joga tekintetében voltak fenntartások, észrevették ugyanis, hogy a nyugati modell alkalmazása a birtokviszonyokban a szolgaság és kizsákmányolás újabb eszköze lehet. Ezért a magántulajdont garantáló reformot a liberális individualista joggyakorlattal ellentétben, úgy akarták végrehajtani, hogy kifejezésre jussanak benne a földtulajdonnak társadalmi funkciói.³⁹ A német szociáldemokrata agrárteoretikusok nyomán bekerült az agrárius harmadikutas gondolkodók reformtervezeteibe az a megkötés, hogy a magántulajdon már nem egy olyan intézmény, amelyből csak előnyök származnak, hanem ezek az előnyök a társadalom iránti kötelezettségekkel is járnak.⁴⁰ Romániában például – ha nem valósult is meg ideális formájában ez az elgondolás – a földreform hasonló tendenciákból fakadt. Vagyis a földtulajdont a művelés, a családi munkaerő feltételezte. Létrejött, ha nagy vonalakban is, a családhoz kötött földtulajdonlás. Ezzel mintegy realizálódni látszott a harmadikutasok strukturális modelljében foglalt ideál alapvető követelménye: létrejött és túlsúlyba került a paraszti kis- és középbirtok.

Madgearu paraszttársadalom-modellje tehát, a megváltozott körülmények között, már nem annyira a gazdasági antikapitalizmusra koncentrált, mint Stere, hanem annak meghatározására, hogy mi a szerepe a parasztságnak a kapitalista korszakban. Abból indul ki, hogy az agrárszféra fejlődésének tanulmányozása nem mutat semmi olyan tendenciát, amely a földbirtok természetes úton történő koncentrálódására és a munkaeszköztől való elválasztására utalna. Ahelyett, hogy a kapitalista termelési módnak megfelelően a földbirtokforma egésze vidéki birtokká alakulna, egy fordított folyamat játszódik le: a földtulajdon átalakulása, és pedig a szolgaság és a kizsákmányolás eszközéből munkaeszközzé válása.⁴¹ Mindez ellentétes Marxnak, Kautskynak és a többi neomarxistának a tár-

³⁹ I. m. p.40.

⁴⁰ lásd: *Nouvelles Legislations agraires en Europe Centrale In: Revue Internationale du travail*. Vol. VI. No.3.1922., p.127.

⁴¹ V Madgearu, i.m. 46.0.

sadalmi osztályokról vallott trilógiájával, és főleg azzal a tézissel, hogy a kapitalista korszakban a parasztság átmeneti osztály. Már csak azért sem igaz ez, mert a parasztság társadalmi funkciói a társadalmi munkafolyamatban nem szűnnek meg, éppen ellenkezőleg, megerősödnek. Mindenütt az tapasztalható – állapítja meg Madgearu –, hogy számbelileg is nő a független parasztbirtokosok száma, akik „nem kizsákmányoltak, de nem is kizsákmányolók”⁴² A parasztságon belül is rétegezethez figyelhető meg, amit Madgearu három kategóriában rögzít: kis-, közép- és zsiros paraszt. A köztük fennálló különbségeket – szerinte – a birtokolt földterület nagysága, valamint a termelési folyamatban elfoglalt helyük jelzi. E három paraszti réteg egységét az érdekezésség szolidaritása biztosítja. A föld nélküli mezőgazdasági munkást is ebbe a kategóriába sorolja, mivel életkörülményei, lehetőségei, reményei azonosak a birtokos parasztokéval. Láthatóan Madgearu a marxista osztályelmélet kritériumai alapján építi fel a parasztság osztálymeghatározását. Ebből következik, hogy a parasztek – éppúgy, mint a proletárok – osztályöntudattal és a politikai cselekvés képességével is rendelkeznek.⁴³ Problémát az osztályharc jelenté számára, pontosabban a parasztságnak az osztályharcban való szerepe, amellyel a marxizmus nem számolt.⁴⁴ Ezt igen leleményesen oldja fel. Szerinte a parasztságban antikapitalista diszpozíciók éltek mindaddig, amíg a kereskedelmi tőke, az uzsora, az árverés és a tőzsde, valamint a jobbágyrendszer az egész parasztságot a 19. században könyörtelenül elnyomta. A szövetkezeti hitelrendszer kiépülése azonban elűzte a faluból az uzsorást, a felvásárló és értékesítő szövetkezetek térhódításával csökkentek a parasztság kizsákmányolásának lehetőségei. Ugyanakkor a politikai demokrácia, a polgári szabadságjogok érvényesülése lehetővé tette az osztálytörekvések megnyilvánulását. Ez politikai pártok létrejöttében konkretizálódik. Tehát a parasztság olyan helyzetben van, hogy céljait a parlamentáris demokrácia keretei között, politikai pártja révén érvényesíteni tudja, vagyis a marxista osztályelmélet rá objektíve sem vonatkozik.⁴⁵

Madgearu másik problémája, hogy Kelet-Európában, ahol a birtokos parasztság – amely a társadalom domináns rétegeként gazdaságilag meghatározó tényező – mennyire tud alkalmazkodni a teljesítménycentrikus

⁴² I. m. p. 47

⁴³ I. m. p. 48.

⁴⁴ I. m. p. 53.

⁴⁵ Madgearu kidolgozza a rurális demokráciára épülő participatív parasztállam modelljének programját, melyet a román Nemzeti Parasztpárt is magáévá tesz. (Lásd: V. N. Madgearu: *Țărănismul*. Bucuresti). Ehhez csatlakozik C. Rădulescu-Motru: *Țărănismul un suflet și o politică* (A paraszttörekvés egy lelkeség és egy politika.) București.1932. című, különösen a parasztság pszichológiai karakterének pozitívumait hangsúlyozó tanulmánya.

piachoz. Elemzését a cári Oroszország közigazdaszainak és statisztikusainak, főleg Alekszandr Csajanovnak az eredményeire és elméleteire alapozza. Csajanov az 1920-as évek elején Berlinben megjelent művében a családi munkaerőre támaszkodó parasztgazdaságot összehasonlítja a kapitalista mezőgazdasági üzemmel.⁴⁶ Olyan megállapításokat tesz, amelyek nem illeszkednek a klasszikus gazdaságtan kereteibe. A parasztgazdaság belső szervezetét elemmezve megállapítja, hogy alapvetően különbözik a kapitalista üzemtől, amely bérmunkásokat alkalmaz, profitot realizál és sajátos gazdasági pszichológiát alakít ki. A parasztcsalád sajátos munkaapparátust alkot, s ez kihat gazdasági tevékenységére: nem vesz igénybe bérmunkát, nem profitorientált, hanem saját szükségleteinek fedezésére törekszik. Azonban nem a parasztcsalád mérete, hanem az általa végzett gazdasági tevékenység kiterjedtsége határozza meg magának a családnak a nagyságát. E kettős, egymásba fonódó differenciáltság – a gazdasági és a demográfiai – kétségtelenül reális tényező a parasztgazdaság működési mechanizmusában. Nyilvánvaló, hogy a valamiféle természetes egyensúly megtartását gátló korlátok mindig is jelen vannak. A teljesítményre orientáltságnak határt szabnak a szükségletek. De mint egyetlen emberi és csoportszükséglet, a parasztcsalád szükségletei sem korlátozhatók csak belső forrásokra. Vannak kívülről eredő javak, melyek szintén szükségleteket elégítenek ki. Ezért a parasztcsaládnak valamiféle többletet kell realizálnia, hogy ezt a szükségletet kielégítse, nem is beszélve a földesúrnak és az államnak járó adókról, melyek szintén többlettermelésre serkentenek. Igaz, ez a többlet nem profit, viszont az agráriusok szerint a parasztcsalád gazdaságában a profit más, mint a kapitalista vállalkozásban, mivel az áruforgalom is más irányt követ. A parasztgazdaságban a profit más célokat szolgál, és más formában jelenik meg, mint a kapitalista üzemben.⁴⁷ Ebből következik, hogy a kapitalizmusnak egészen sajátos szerep jut a parasztgazdaságban. Itt a profit egyetlen forrása a munka terméke.

Madgearu következő problémája: nemzetgazdasági kategória-e a parasztgazdaság. Szerinte igen, mert a parasztgazdaságokat egy olyan komplex reciprocitáson alapuló viszonyrendszer kapcsolja egymáshoz, amely egy specifikus társadalomszövetet képez, így a parasztgazdaságok egésze valamelyest nemzetgazdasági egységet alkot.⁴⁸ Mivel a parasztgazdaság nem zárkozhat el a piaci árúviszonyoktól, jól érzékeli a nemzetgazdasági kultúrák haladását a világban, termékeinek révén pedig kitapintja a világ-gazdaság pulzusát.⁴⁹ Ennek ellenére megállapítható, hogy a kapitalizmus

⁴⁶ Alexander Tschaianow: *Die Lehre der bauerlinchen Wirtschaft. Versuch einer Theorie der Familienwirtschaft in Landbau*. Berlin, 1923. p. 34-63.

⁴⁷ V N, Madgearu: *Capitalism...* p.60.

⁴⁸ I. m. p.70.

⁴⁹ I. m. p.71.

mint vilárendszer a termelés kapitalista szervezetével nem hatol be a parasztgazdaságok nagy többségébe, hanem kereskedelmi apparátusával fosztja meg őket a profittól, és rendeli alá termelésüket a kapitalista piac parancsainak. Más szóval: az értéktöbbletet kereskedelmi nyereség formájában vonja el. A parasztgazdaság a világgazdasági rendszerrel is csak a kereskedelem révén áll kapcsolatban. Anélkül, hogy tovább részleteznénk Madgearu fejtegetéseit, amelyek jórészt Kozinszkij, Tselinzev, Pelnusin, Makarov eredményeit hasznosítják a földjára, az árviszonyok, a tőkekamat, a munkaintenzitás tekintetében⁵⁰, annyit leszögezhetünk, hogy mindezek arra szolgálnak számára, hogy igazolja annak a korábbi megállapításának a létjogosultságát, mely szerint a parasztcsaládok gazdaságának totalitása nemzetgazdasági kategória.

Témánk szempontjából lényeges, hogy Madgearu magáévá teszi és rendszerezi a többiek eredményeit, nagyobb tudományos apparátussal érvel, mint bármely korábbi és kortárs harmadikutas, és pedig annak bizonyítása érdekében, hogy Közép-Kelet-Európa agrártársadalmainak struktúrájában nem alkalmazható a nyugati ipari társadalmak modellje. A gazdaság, a társadalom, a politika, a kultúra más milyensége, a Nyugattól való eltérő volta sem a klasszikus liberalizmus, sem a marxizmus elméletével nem írható le. Ebből következően ezek társadalommodellje sem lehet követésre alkalmas. A Nyugattal szembeni differencia specifikumát e társadalmak agrárstruktúrája nyújtja, amely a megkésett agrárforradalmakat követően és ezek eredményeképpen meghaladta a tradicionális agrárstruktúrát, új viszonyokat teremtett a mindennapi élet szférájában. Tehát a régió haladás-, fejlődésmodelljének ezekből a realitásokból kell kiindulnia. Noha e rendszer nem izolált, hanem maga is egy gazdasági vilárendszer része, a vilárendszer kihívásától megszabott felzárkózásra nyújtott válasza nem lehet más, mint a parasztosított mezőgazdaság nemzeti össztermelésének fokozása. Ez azonban hitel, szövetkezet és iskola nélkül elképzelhetetlen. Hiányuk esetén még nemzeti ipar sem létezhet. Madgearu harmadikutas elmélete, amelyet gazdasági elmélettel is megalapozott, nyíltan követett politikai célokat is: a paraszttálm létrehozásának fontosságát hirdette.

A harmadikutas alternatíva tehát nemcsak a kapitalizmusba, hanem a polgári demokrácia intézményeibe is beágyazódott, de úgy, hogy az elsőhegedős szerepét a parasztság töltsse be. Az ún. megkésett agrárforradalmat követően bizonyos értelemben, főleg politikai és ideológiai okokból, román viszonylatban is stagnálás áll be, az átmenetiség, ha viszonylagosan is, de permanenssé válik, ami a törékeny kelet-európai modernizációknak a humán szférában elért vívmányait is megkérdőjelezi. Maga Madgearu

---

⁵⁰ I. m., p. 72-75

is a Vaszgárda áldozata lesz. Ilyen körülmények közepette a harmadikutas agrárius alternatíva, noha a román parasztpárt 1928-ban hatalomra kerül, nem realizálódik, a parasztállam víziója utópia maradt. Tény viszont, hogy a harmadikutasok elméleti munkássága szélesebb síkon is tudatosította a modernizáció-polgárosodás befejezetlenségét, egyfajta alternatív stratégiát is felmutatott, melyet a későbbiekben esetenként, igaz, módosított formában, felhasználtak a társadalmi gyakorlatban. Noha kortárs és korábbi mintákra, elméletekre alapozták érvrendszerüket, szociológiai konkrétumból indultak ki, esetenként sikerült is jobb belátásra bírniuk a nem-szelektív modellkövetőket, valamint felkelteni a múltban tévelygő nacionalisták lelkesedését is. Madgearu agrártársadalom-modellje nem kapitalista, de nem is bolsevik, sokféle eszmei hatást egyesít magában, tengelyében azonban – akárcsak Sterenél – a szövetkezet áll. A szövetkezeti rendszer felügyelete alá vonja a kereskedelem és a hitel összes szálait, kapcsolatot teremt az áruk és a tőkék világpiacával, megmenti a falu családi gazdaságait a pauperizálódástól, megszervezi a termelést racionális alapokon, és maximálisan biztosítja a nemzeti termelőerők fejlődését. De mindez nem jelenti a kapitalista vállalkozási formák kizárását a társadalmi-gazdasági élet más területeiről, hanem csupán korlátozni kívánta tevékenységi köröket a paraszti érdekvizonyoknak megfelelően.⁵¹ Tehát a racionális-tudományos vizsgálatokból kikerekedő harmadikutas-modell megalkotóinak elméleteit joggal sorolhatjuk a fejlődés – a modernizációs elméletek közé is. Mert képviselik végül is a felzárkózás, a fejlődés stratégiáinak egy alternatív változata kidolgozására vállalkoztak. Hogy nem járt el felettük az idő, azt Közép-Kelet-Európa-szerte a remodernizációk napirendre tűzése igazolja, s az a tény, hogy ilyen vagy olyan formában a zsurnalisztikában, a szakirodalomban ma is fellelhetjük őket. De a nagy kérdés továbbra is fennáll: milyen úton haladjunk?

---

⁵¹ I. m. p. 138.